

JOHN LOCKE: BİLGİNİN KAYNAĞI VE İDELER SORUNU

Cengiz KILIÇ (*)

Öz

Bu çalışmamızda erken dönemlerden beri felsefenin konusu olan bilginin ne olduğu, onun kurucu öğeleri, bu öğeler arasındaki bağlantılar ve bu bağlantılar sonucunda oluşan bilginin niteliğini, bilginin nesnesini doğru ifade edip etmediğini, doğruluğunun nasıl ölçülebileceği gibi konularla; İngiliz aydınlanmasının kurucu filozofu John Locke'a göre bilginin kaynağının ve kesinliğinin ortaya konulmasını, filozofun "İnsan Anlığı Üzerine Deneme" adlı eserini esas alarak inceleyeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Locke, ide, deney, bilgi;

John Locke: The Source of Knowledge and the Problem of Ideas

Abstract

The last quarter of the sventeenth century is known as the period of enlightenment in western philosophy. We will try to examine the definition of knowledge, its limits, and types on the basis of John Lock's (who is considered as one of fathers of this topic) work "An Essay on Human Understanding" in which he brought a different perspective to knowledge.

Keywords: Locke, idea, sensation, knowledge;

---

*) Öğretim Görevlisi, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi,
(e-posta: cngz29@hotmail.com).

Giriş

Bilgi konusu ve bilgi sorunu felsefe tarihinin erken dönemlerinden beri felsefenin en temel konu ve sorunları arasında yer alır (Özlem,1995, s.32). Felsefe; bilginin ne olduğunu, onun kurucu öğelerini, bu öğeler arasındaki bağlantıların biçimini ve bu bağlantıların sonucunda oluşan bilginin niteliğini, bilginin nesnesini, doğru biçimde ifade edip etmediğini, doğruluğun nasıl test edileceği gibi problemleri araştırır. Felsefe alanında bilgi hakkındaki bu araştırmalar, epistemoloji, bilgi felsefesi, gnoseoloji, gibi değişik adlarla anılan bir temel felsefe disiplini içerisinde işlenir (Mengüşoğlu, 1992, s. 17). Hemen anlaşılacağı gibi bilimsel bilgide, felsefi açıdan bakıldığında en nihayet bir bilgi türüdür ve bu nedenle bir bilgi türünün de felsefe içerisinde epistemoloji gibi bir disiplinin içerisine gireceği kesindir.

Genel olarak ele aldığımızda bilgi, bilen ile bilinen arasında kurulan bir ilişkinin ürünüdür. Yani bilgi çift kutuplu bir bağlantıdır. Bilen ile bilinen arasında kurulan bu bağlantı kimi zaman sanat, kimi zaman din, kimi zaman bilim alanında kurulabilir. Bütün bu alanlarda kurulan bağlantı çift taraflıdır. İşte bilgi kuramında bağlantının bilen tarafında bulunan öğeye özne (subject), bilinen tarafında bulunan öğeye nesne (object) adı verilir (Akarsu, 1998, s.34). Özne bilginin yapıcısı ve taşıyıcısıdır. Genel olarak ele alındığında ilk çağda cevher, orta çağda konu, 17. Yüzyıldan itibaren bilgi kuramında “ben” kullanılır. Buna göre, özne, dışsal olanın karşısında içsel bir yapı olan bilinçliliği ifade eden, bilinçli varlığı başkalarından ayıran, kendinde bilme gücü taşıyan, kendisini ben olmayanın karşısında bulan nesneye bilme amacıyla yönelen insanı ifade etmektedir (Akarsu, 1998, s.148). Nesne ise, karşımızda olan, bizden bağımsız olarak belli bir nitelik ile kendisini gösteren, kendi başın ayakta duran şey anlamına gelmektedir.⁵ Özne ile olan ilişkisi bakımından nesne, bilincin kendisine yöneldiği, tasarladığı şeydir.

Buna göre nesne iki şekilde ele alınabilir. Bir kısmı gerçek nesnelere olup bunları göstermek mümkündür. Örneğin, su, taş, ağaç, insan v.b. Bunlar zaman ve mekan içerisinde bulunmaktadır. Nesnelere bir kısmı da ideal nesnelere. Bunlarda ya belli anlamda zihnin ürettiği ya da kendine özgü bir varlık alanı içerisinde bulunan nesnelere. Örneğin, sayılar, matematiksel nesnelere olup bunlar zihin tarafından üretilmişlerdir. Kendine özgü varlık alanı içerisinde bulunan nesnelere ise kimilerine göre “idealar”, “melekler” v.b. ideal nesnelere zaman ve mekan kategorisi içerisinde bulunmazlar (Von Aster, 1994, s.12).

Özne ile nesne arasındaki ilişkiyi sağlayan bağlara bilgi aktarı adı verilir. Bunlar algı, düşünme, anlama, açıklama v.b. olarak sıralanır (Mengüşoğlu, 1992, s.70). Bilgi aktarı özneyi nesneye bağlamaktadır. Her bir aktarı kendisine göre belli özellikleri vardır. Örneğin, düşünmenin farklı şekilleri vardır. Bunlar zeka, akıl, anlama, sezgi, hayal, hatırlama, ayırma, birleştirme olarak sıralanabilir (Mengüşoğlu, 1992, s.63).

Bilginin doğruluğu farklı şekillerde ortaya çıkmaktadır. Doğruluk aktarının sağladığı bilginin niteliğinde ve nesnesini doğru ifade etmesinde görünür. Bilginin niteliğine dair başarı, elde edilen bilginin zorunlu veya olumsal oluşu ile ilgilidir. Felsefe tarihi içerisinde zorunlu bilgiye A priori, olumsal bilgiye de A posteriori bilgi adı verilmektedir, A priori

bilgi, deneye dayanmayan, doğruluğunu deneyden almayan bilgidir. Bir kısım filozoflara göre, doğuştan gelen bilinç alanına çıkmayı bekleyen kavram ve bilgiler vardır. Bunlar baştan beri akılda yerleşik olup duylardan bağımsız ve deneyle temellendirilemeyen bilgilerdir (Ülken, 1972, s. 53). Platon, ruhun ideaların bilgisine sahip olduğunu ve bunun “anımsama” ile bilinç alanına çıktığını ileri sürmektedir. Benzer şekilde Descartes, Tanrı veya mükemmel varlık düşüncesi gibi fikirlerin doğuştan olduğunu, bunların deneyden gelmesinin hiçbir şekilde mümkün olmadığını ifade etmiştir. (Akarsu, 1998, s.59).

A posteriori bilgi ise deneyden elde edilen bilgidir. Özellikle 17. Yüzyılda Locke ve Hume gibi filozoflar doğuştan fikirler görüşüne karşı çıkararak, bütün fikirlerimizin kaynağına deney ve tecrübeyi koymuşlardır. Bunlara göre insan zihni tabula rasa, yani boş bir kağıt gibidir. (Gökberk, 1993, s.333).

Bilginin başarısı bir başka açıdan da, nesnesini doğru ifade edip etmediği ile ilgilidir. Başka bir deyişle bu konu, bilginin geçerliliği problemidir. Geçerli bilgi her özne için doğru olan bilgidir. Ancak bilginin doğruluğu ve geçerliliği ne ile test edilecektir. Felsefe tarihinde belli başlı üç doğruluk kuramı vardır. Bunlar uygunluk, tutarlılık ve pragmacılıktır (Haspers, 1978, s.115).

Uygunluk kuramına göre, doğruluk, düşünce ile nesne arasındaki uygunluktur. Yani bir ifadenin, bir önermenin geçerlilik ile uyuşmasından ibarettir. Bu kurama göre doğruluk, gerçeğe uygun olmaktır.

Tutarlılık kuramında doğruluk, ifadelerle doğrular arasında değil önermeler arasındaki ilişkidir (Haspers, 1978, s.116). Bir ifadenin doğru olarak bilinen ya da kabul edilen önermelerle veya sistemle tutarlılık içinde olmasıdır.

Pragmacılık kuramında doğruluk, eylemlerin sonuçları ve başarıları ile ilgilidir. Bir bilgi uygulanabiliyor, yararlı tatmin edici sonuçlar veriyor veya bir problemi çözebiliyorsa, doğrudur. Özellikle 19. ve 20. yüzyılda İngiltere ve Amerika’da ortaya çıkan pragmacılara göre doğruluk, bilginin uygulanabilir olmasıdır. Bu anlayışa göre, hayat için yararlı olan ve onu ileri götüren bilgi, doğrudur (Akarsu, 1998, s.151).

Yaşayan varlıklar olarak içinde bulunduğumuz evrenle sürekli bir karşılıklı etkileşim içerisindeyiz. Yaşadığımız sürece evrenin bugünkü hale gelmesi, oluşu, evren yaşamının gayesi ve değeri ölüm ve ölüm sonrası gibi problemler bizi meşgul etmektedir. Nitekim bu problemler Sokrates öncesi filozoflarında çözmeye çalıştığı kimi problemlerdendir. Bu filozoflar, varlığın nihai ilkesinin (arkhe) oluşun nasıl meydana geldiği gibi metafizik problemler üzerinde geçerli bilgiye ulaşacaklarına inanmışlar.

Herakleitos (M.Ö. 540-480) ‘aynı ırmağa girenlerin üstüne hep başka sular akar, Aynı ırmağa hem gireriz, hem girmeyiz’ (Capella, 1994, s.117). Şeklindeki ifadelerle haretiksizliğin durmanın veya varlığın duyu yanılması olduğunu söylerken o ve diğer doğa filozofları varlık ve oluş problemlerinde deneyimlerin düşünme ile işlenmesine dayanmaktadırlar.

Protagoras (M.Ö. 482-411) Herakleitos’un düşüncesinden hareketle her şeyin akış içinde olduğunu bu akış içinde geçerli bilgiye sahip olunamayacağına inanmıştır. Ona

göre duyum ve algıda nesne nasıl algılanmışsa duyum veya algı onu öyle bildirir. Bu her özne için söz konusu olunca hiç kimse yanlış bir şey düşünmez. İnsan her şeyin ölçüstüdür. (Weber1991, s. 39) Sonucu ortaya çıkıyor.

Gorgias (M.Ö. 483-375) Bu görelî anlayışı daha ileriye götürmüş ve herkes için genel geçer bilginin imkansız olduğu sonucuna ulaşmıştır. Ona göre hiçbir şey yoktur; varsa bile bu, insan için kavranılmazdır; kavranılır olsa da öteki insanlara bildirilemez (Gökberk, 1993, s.43). Sofistlerin bilgi problemine katkısı, geçerli bilgiyi elde etmede şüpheyi gündeme getirmesi, bilgiyi pratiğin hizmetine sunması ve nesne üzerine yoğunlaşan ilgi ve dikkatin özneye çevrilmesi olarak sıralanabilir (Gökberk, 1993, s.45).

Platon, Sokrates'in erdemlerin ruhta gizli olduğu düşüncesini daha da geliştirmiştir. Ona göre duyulara bağlı varlık alanında bulunan nesnelere oluşu ve bozuluşa tabi olduğunu bundan dolayı onlarla ilgili bilginin, değişik şart ve durumlarda farklı farklı olduğunu; bunun aksine matematiğin erdemini vb. temel bilginin sürekli olarak aynı kaldığını onların oluş ve bozuluşu tabi olmadığını düşünür. Örneğin güzel bir nesne bugün, için birine güzel, diğerine çirkin görünür. Oysa güzelliğin kendisi ne bugün nede yarın değişir. O daima aynı kalır. Hiçbir şekilde yok olmaz (Pakstit, 1982, s.445). Platon değişmeyen bu nesneye idea adını verir. İdealarla ilgili bilgiye de episteme adım vermektedir. Platon hocası Sokrates gibi ideaların ruhta gizli halde olduğunu düşünür ve bu bilgiler ona göre anımsama ile bilinç alanına çıkarılabilir (Weber,1991, s.55).

Aristo duyular nesne ile düşünülen nesnenin iki ayrı varlık alanını oluşturduğu düşüncesine karşı çıkar. Ona göre varlık idealar değil onun gerçekleştiği teklerdir. İdealar teklerin ne meydana gelmesine ne muhafaza edilmesine nede anlaşılmasına yardım ederler. Ona göre idealar gerçek varlıklar değildir. O soyut kavramlar veya ideaların sadece zihinsel bir işlem olan soyutlama ile veya sezgisel tümevarım ile teklerinden ayırt edilerek elde edileceğini söylemektedir (Gökberk, 1993, s.83).

Bununla birlikte felsefi problemlerin içerisine yeni bir tartışma daha katılmıştır. Kavramların veya ideaların kendi başına var olup - olmadığı problemi. Platon bunların gerçek varlık olduğunu, Aristo ise bunların gerçek bir varlığa sahip olmadığını ileri sürmektedir.

Aristo sonrası felsefe, bir yandan genel-geçer bilginin mümkün olduğu anlayışını kabul eden eski stoa ile diğer yandan da genel geçer bilginin olduğundan şüphe duyan Pyrrhon ve Timon gibi septikler ve akademi şüpheciliği ile farklı yönde devam etmiştir (Gökberk, 1993, s.84).

Latince okul felsefesi anlamına gelen skolastik felsefe ise katedral ve manastırlarda işlenmiştir. Bu felsefede hâkim olan başlıca anlayış Aristoculuktur (Gökberk, 1993, s.157). Aristo mantığı vahyin doğrulanıp temellendirilmesinde skolastikler için çok iş görmüştür.

17. yüzyılın sonunda ve 18.yüzyılınbaşında gelişen aydınlanma hareketi içerisinde İngiliz aydınlanmasını İngiliz maddeciliğinin ve modern deneysel bilimlerin hakiki babası olarak isimlendirilen Francis Bacon (1561-1626) başlatmıştır (Buhr, Schroeder, Back, 1984 s.8). Bilimin insan için nasıl bir önem taşıdığını kavrayan ve yeni bir çağın habercisi-

si olan Bacon özellikle *Novum Organum Scientiarum* (1620) adlı yapıtında geliştirdiği bir bilim reformu tüm nisan ilişkilerinin temelden değiştirilmesini öngörmektedir. Bacon'un başlıca amacı yeni bilimsel bilgilerin uygulanması sonucunda üretimin geliştirilip artırılmasıdır. Bacon da fikirlerin ve bilgilerin kökenine deneyi koymaktadır.

Thomas Hobbes'un (1588-1679) Bacon'un fikirlerini daha da geliştirdiğini görmekteyiz. Fakat onun bilgilerin ve fikirlerin kökenini duyum dünyasında bulan temel ilkesini fazla geliştiremedi. Bacon'un kökeni tanrıya dayanan ölümlü ve duygu taşıyan ruh ile ölümsüz akılcı ruh arasında yaptığı ayırımı Hobbes son vermiştir. Tanrı bilimi felsefeden tamamen uzaklaştırmıştır. Doğuşu oluşumu anlaşılabilir ve kavranabilir, akılla kurulabilir. Her nesne her cisim Hobbes için felsefenin konusudur. Bu nedenle Hobbes felsefesi cisim öğretisi diye adlandırılır (Buhr-Schroeder-Back, 1984, s.9).

Hobbes tüm fikirlerimizin kaynağını duyumlarda bularak doğuştan fikirler öğretisine karşı çıkmıştır (Özlem, s.44). 17.yüzyıl bilgi problemlerinin zengin biçimde ele alındığı bunlarla ilgili çeşitli çözüm ve temellendirmelerin yer aldığı verimli bir dönemdir. Bu dönemin önde gelen temsilcisi hatta kurucusu René Descartes (1596-1650) olarak gösterilir (Russel, 1983, s.539). Descartes felsefesinin çıkış noktası kendisinden hiç şüphe edilemeyecek bilginin nerede bulunabileceği problemidir. Descartes bizi ara sıra aldatan duyumların bunu her zaman yapabileceğinden şüphe eder. Bu şüphe ilkesini her şeye uygular. Sonunda şüphe ettiğinden şüphe etmez işte bu apaçık ve araçsız bilgidir.

Descartes, kendisine güvenilir ve şüphe edilmez bilgiyi, nesnenin açık ve seçik olarak kavradığı bilgi olarak görmekle aklın bilgisini esas almakla; bunların "doğuştan" olduğu ifadeyle bilginin kaynağı konusunda yeni bir dönemi başlatmaktadır.

Pierre Gassendi (1592-1655), düşünce tarihinin büyük halkalarından birisidir. Gassendi skolastikle ve Aristoteles'in skolastik yorumuyla, Descartes'in doğuştan düşünceler varsayımıyla savaştığı bunların düşünce dünyasındaki egemenliklerini büyük ölçüde çürütmüştür (Hançerlioğlu, s.184). Epicuros'un maddeciliğini ve atomculuğunu savunduğunu görmekteyiz, ayrıca bilgilerimizin deneyle temellendirilmesi gerektiğini de eserlerinde ifade etmektedir.

Isaac Newton (1642-1727) doğa felsefesinin matematiksel ilkeleri (*Philosophiae Naturalis Principia Mathematica*) adlı eseriyle Aydınlanma Felsefesinin doğa bilimleri desteklenmesini sağlayan düşünürdür. Newton çekim kuramına dayanarak matematiksel doğa bilimini genişletmiş ve tüm yeryüzü ve gökyüzü mekaniğini kapsayan bir dizgeye dönüştürmüştür. Newton'un doğa görüşü 17. Yüzyıl metafiziğine ve skolastiğe bir meydan okumadır (Buhr, Schroeder, Back, 1984, s.1).

Locke'da Bilginin Kaynağı Meselesi

Locke'un "İnsan zihni üzerine bir deneme" adlı eserinin ana gayesi insan bilgisinin kaynağının, kesinliğinin ve sınırlarının araştırılıp ortaya konulmasıdır (Locke, 1996, s. 59). Locke doğuştan fikirler görüşünü eleştirip reddettikten sonra, konuyla ilgili olarak kendi görüşlerini açıklamıştır. Ona göre, anlık, başlangıçta üzerine hiçbir şey yazılmamış

olan düz beyaz bir kağıt gibidir (Tabula rasa) (Gökberk, 1995, s. 334). Eğer insan doğduğunda hiçbir ide ve bilgiye sahip değilse, bunca bilgiyi nereden edinmektedir? Bu soruya Locke tek kelime ile cevap veriyor: Deneyden. Bilgimizin tümünün temelinde deney vardır. Bütün bilgiler son çözümlemede tecrübe ve deneye dayanmaktadırlar (Heimsoeth, 1994, s.64).

Locke, bütün bilgilerimizin biricik kaynağı olarak gördüğü deneyi ikiye ayırmaktadır. Birincisi dış duyum(dış deney), ikincisi ise iç duyum (iç deney)dir. Birincisinde tecrübemize konu olan dış dünyadaki duyulur varlıklar, ikincisinde ise duyulur varlıkların bizde oluşturduğu etkiler üzerine zihnin gerçekleştirdiği çeşitli faaliyetlerdir.

Dış duyum (Sensation)

Duyularımız önce duyulur-tikel şeylere yönelirler ve bu nesnelerin kendilerini etkilemesinin değişik yollarına göre, zihne onların birçok seçik algılarını iletirler. Böylece bizdeki sarı, beyaz, sıcak, soğuk, sert, acı, tatlı ideleriyle duyulur nitelikler dediğimiz bütün öteki niteliklerin idelerini ediniriz. Bunları zihne duyuların iletiklerini söylerken duyuların dış dünyadaki nesnelere zihne, orada o algıları üreten şeylere iletiklerini söylemek gerekir (Locke, 1996, s.86). Bilgimizin ilk kaynağını oluşturan duyulur niteliklere ait olan bu idelerin elde edildiği tecrübe türüne Locke, dış duyum adı vermektedir. Ancak dış duyum bilginin hammaddesini ya da gerekli materyalini vermiş olmasına rağmen; bilginin yeterli şartı değildir. Bu nedenle Locke'a göre dış dünyadan gelen duyuların zihin tarafından belli bir işleme tabi tutulması gerekmektedir. Bu bilginin oluşum sürecinde dış duyuma bağlı olarak ortaya çıkan ise iç duyumdur.

İç duyum (Reflection)

Locke, insan zihninin doğuştan idrak, hafıza, ayırt etme, karşılaştırma, terkip ve genişletme gibi yetilere sahip olduğunu kabul etmektedir (Çetin, 1995, s.86). Locke'a göre zihnin basit idelerden hareketle önce bileşik ideleri sonra da bilgiyi elde etmede kullandığı bu yetiler duyu organlarının sağladığı ilk ideler ziline ulaşır ulaşmaz kendiliğinden çalışmaya başlar.

Locke'a göre, zihinde bu iki kaynaktan alınanların dışında herhangi bir ide bulunmamaktadır. Sahip olduğumuz her bilginin kaynağına indiğimizde bu iki deney şekliyle karşılaşacağız. Burada öncelik dış duyumdan gelen idelere aittir, çünkü bu ideler olmadan iç duyumun gerçekleşmesi mümkün değildir. İç duyumun zihne kazandırdığı ideler kavrama, düşünme, şüphe etme, inama, isteme, bilme gibi dış dünyadan edinilmesi mümkün olmayan her insanın tamamen kendi içinde sahip olduğu idelerdir (Çetin, 1995, s.47).

Locke, bir çocuğun dünyaya ilk gelişindeki durumunun incelendiğinde onda ilerideki bilginin temellerini oluşturacak türden bir takım idelerin bulunduğunu düşünmek için bir sebep göremez. Ona göre çocuğun bilgiyle donanması basamak basamak olur. Bir kimsenin ilk ideyi ilk ne zaman sormak o kimsenin ilk defa algılamaya ne zaman başladığını sormaktır. Çünkü idelerin oluşmasıyla algıların başlaması aynı şeydir (Ayer, 1998, s.145).

Locke'a göre eğer istenilirse bir çocuk öyle yetiştirilir ki büyüdüğünde çok sıradan olan ideler bile zihninde bulunmayabilir. Fakat dünyaya gelen her insan kendisini sürekli olarak değişik yönlerden etkileyen şeylerle kuşatılmış olduğundan, ister istemez çocukların zihinlerine değişik idelerin baskısı yapılmaktadır. Sadece gözlerin açık olmasıyla ışık ve renk ideleri edinilmektedir. Fakat bir çocuk büyüyünceye dek siyah ve beyazdan başka bir şey göremeyeceği bir yere kapatılırsa, Locke'a göre bu çocukta yeşil veya kırmızı ideleri oluşmayacaktır (Locke, 1996, s.83).

Öyleyse, Locke'a göre ilişki kurdukları nesnelere değişik oluşuna göre, dışarıdan ve zihinlerinin işlemleriyle ve bu işlemler üzerine düşünmelerine bağlı olarak içerden az ya da çok ideler edinmektedirler.

Locke'un epistemolojisinde "ide" sözcüğü bir anahtar sözcüktür (Locke, 1996, s.24). Bu sözcük felsefe tarihi içerisinde Locke'dan önce çok belirgin ve önemli bir biçimde kullanıldığı gibi ondan sonra da kullanılmıştır. "ide"nin taşıdığı bu önemden dolayı onu biraz daha yakından incelemek Locke'un bilgi öğretisinin doğru bir şekilde anlamak açısından faydalı olacaktır.

Bilginin Malzemesi Olarak İde

"İde" terimi "İnsan Zihni Üzerine Bir Deneme" de en çok rastlanan terimdir. Bunun sebebi Locke'un bu terime geniş ve önemli bir anlam yüklemiş olmasındandır. Kitapta okuyucudan özür dileyecek kadar sık kullanılan bu terimi niye seçtiğini Locke şöyle açıklamaktadır: "İnsan düşünmesi sırasında zihnin objesi olabilen her şeyi diğerlerinin içinde en iyi anlatan İde terimi olduğu için ben onu hayal, fikir, tür ya da düşünme esnasında zihnin meşgul olabileceği herhangi bir şeyle kastedilen bütün anlamları ifade etmek için kullandım." (Çetin, 1995, s.49). Locke'un bu açıklamasından onun duyu verilerinin hafızada kazandığı çeşitli şekilleri, fikirleri duyulur veya akledilir ayrımı yapılmaksızın, türleri idenin kapsamı içinde kabul ettiği görülmektedir (Lange, 1990, s.184).

Locke'a göre, idelerin ilk özelliği onların hafızada depo edilemez oluşlarıdır. Hafıza idelerin üst üste yığıldığı bir depo olmayıp sadece daha önce kavranan idelerin tekrar canlandırılması gücüdür. İdelerin diğer bir özelliği birbirleriyle karşılaştırılmaz oluşlarıdır (Locke, 1996, s.95). İdelerin bir kısmı açık seçik, bir kısmı da bulanıktır. Sağlıklı duyu organlarının varlıklardan aldığı güçlü ve kusursuz etkilerin sonucu olarak elde edilen ideler açık idelerdir (Locke, 1996, s.96).

Locke'a göre eğer bir ide açık değilse bulanıktır. Bulanıklığa sebep olan şey duyu organlarının kusurlu oluşu, varlıkların duyu organları üzerinde bıraktığı etkinin sönük ve belirsiz oluşu, ayrıca hafızanın kendi kusuru yani hafızada bir zayıflık olabilir.

İdeler arasında olabilecek bir karışıklığı ise Locke kabul etmiyor. Ona göre gerçekte karışıklık yoktur. Karışıklık ideleri ifade etmek için kullandığımız isimlerden kaynaklanmaktadır. İnsanlar her ideye ayrı bir isim vermekle beraber, çoğu zaman dikkatsizlik sonucu farklı iki ideyi ifade eden iki ayrı isim tek ide için ya da bir ideye ait olan ismi iki ayrı ide için kullanabilmektedir. İşte ideler arasında görünüşte var olan karışıklığın altında yatan sebep budur (Çetin, 1995, s.54).

Ayrıca, her türlü inanç düşünce ve duyguda ide kapsamı içerisinde yer almaktadır. Descartes kimi idelerin anlığa Tanrı tarafından konulduğunu öne sürerken Locke, bunların kaynak itibarıyla tamamının deneyden geldiğini savunur (Denkel, 1997, s.229). Doğrudan algıladığımız her şey anlık tarafından hafızada saklanır ve sonradan bu algılar çeşitli işlemlere konu olur: Anlığın, ideleri parçalara ayırmaya ve sonra istediği biçimde bu parçaları yeniden birleştirme olanağının olduğunu görüyoruz. “Anlığın bütün içerikleri ideler olduğuna göre ve bu bilginin de anlıkta yer alan bir şey olması dolayısıyla tüm bilgiler idelerden oluşur.” (Denkel, 1997, s.230).

Locke ideleri de yapıları bakımından ikiye ayırmaktadır. “Basit ideler” ve “Bileşik ideler”. Bunlarda birbirlerine bağlı olarak açıklanabilirler.

Basit ideler

Locke’a göre ideler yapısı bakımından basit ideler ve bileşik ideler olarak ikiye ayrılırlar. Basit ide; “zihinde tek biçimli bir görünüş veya kavramdan ibaret olup başka idelele ayrılmayan” (Locke, 1996, s.94) bir ide olarak tanımlanmaktadır. Bu idelerin bir kısmı zihne, tek bir duyunun bir kısmı da bir kaç duyunun aracılığı ile ulaşır. Bir kısmı yalnız iç deneyin, bir kısmı da hem iç hem de dış deneyin aracılığı ile meydana gelirler (Gökberk, 1993, s.334). İç-duyum ve dış-duyum vasıtası ile elde edilen basit idelerde zihnin tamamı pasiftir. Fakat bundan zihnin hiçbir rolü olmadığını manası çıkmaz.

Çünkü dış duyumun kendisi Locke’a göre bir düşünme şeklidir (Locke, 1996, s.95). Eğer zihin, varlıkların duyulur niteliklerinin duyu organları üzerinde bıraktıkları etkilere yönelik bir dikkati olmazsa, dış duyumun gerçekleşmesi mümkün değildir.

Locke’a göre, tek bir duyudan elde edilen basit ideler sertlik, yumuşaklık, sıcaklık, soğukluk, renk, ışık gibi idelerdir. Birkaç duyu ile elde edilen basit ideler yer kaplama, şekil, hareket, durgunluk gibi idelerdir (Avşar, 1992, s.361). Yalnız iç deneyle elde edilen basit ideler ise düşünme ve isteme ideleridir. Hem iç hem de dış deneyle elde edilen basit ideler ise haz, acı, varlık, birlik, kuvvet gibi idelerdir (Gökberk, 1993, s.335). Zihin bu basit ideleri bir kez kavrayınca bunları hemen hemen sonsuz bir değişiklik içinde yenileme, Ölçüştürme ve birleştirme gücü de vardır (Thilly, 1995, s.353). Ve böylece yeni karmaşık ideleri de yapabilir. Fakat şunu da belirtelim ki, zihinde yukarıda sözü edilen yollardan gelmemiş olan yeni bir basit ide bulmak ya da kurmak ne denli düşünce kıvraklığı ve zenginliği bulunursa bulunsun, ne denli kapsamlı zekâyâ ve zihne sahip olunursa olunsun mümkün değildir. Özet olarak şunu söyleyebiliriz: “Anlığın deney dışında basit ideleri oluşturma yeteneği yoktur.” (Denkel, 1998, s.230).

Örneğin bir kimsenin damağını hiç etkilememiş bir tadın ya da hiç koklamadığı bir kokunun idesine sahip olması olanaksızdır. Bu yüzden de anadan doğma körlerde renklerin, sağırda da seslerin ideleri yoktur (Locke, 1996, s.95).

Locke nesnelere bizim içimizde belirli ideler üretme güçlerinin olduğunu kabul ederek, bunları da “nitelikler” olarak adlandırmaktadır. Bu niteliklerin bazıları nesnelere kendilerine aittir, onlardan ayrılmazlar; bunlar Locke tarafından özgün (original) ya da

birincil nitelikler olarak adlandırılırlar. Bunlar arasında katılık, yer kaplama, şekil, hareket gibi bütün maddi varlıkların sahip oldukları temel nitelikler sayılabilir (Hançerlioğlu, 1973, s.371). Renk, ses, tat, koku v.b. nitelikler ikincil nitelikler olarak adlandırılırlar. Bu nitelikler varlığın kendisinde sürekli olarak bulunan temel nitelikleri sayesinde duyu organlarımızı etkileme gücünden başka bir şey değildir. Bunların duyumları üretme güçlerinden başka nesnelerin içinde hiç bir özellikleri bulunmamaktadır (Thilly, 1995, s.354). Birincil nitelikler varlıkla sürekli olarak buldukları halde ikincil niteliklerin varlığa gerçek bir şekilde ait olmadıklarını söyledik. Çünkü onlar sadece kendilerini duyumlayan duyu organları için vardır.

Duyum kaldırıldığında onların varlığı da son bulmaktadır (Locke, 1996, s.105). Eğer ikincil nitelikleri yakından incelersek bunları algılayan kişinin durumundaki değişikliklere göre önemli ölçülerde değişiklik gösterdiklerini görmekteyiz. Örneğin, önümüzdeki kitabın rengi, ona baktığımız açığa, onu aydınlatan ışığın rengine ve gücüne göre veya bizdeki herhangi bir rahatsızlık gibi öznel koşullardan dolayı değişecektir. Diğer ikincil niteliklerde aynı şekilde değişkendir. Çok şekerli bir bardak çay, bal yedikten sonra her zaman olduğundan daha az tatlı gelecektir. Şartlara bağlı olarak değişim göstermek ikincil niteliklerin en başta gelen özelliklerindedir. Burada şunu görmekteyiz, nesnelerin kendileri de her değişen şartla değişmediklerine göre, değişken ikincil nitelikler nesnelere kaynaklanıyor olsalar bile nesnelerin taşıyor oldukları söylenen niteliklerden olmazlar (Hacıkadıroğlu, 1998, s.212). Öyleyse bundan şu sonuç çıkıyor; ikincil nitelikler algılandıkları, yani bunların nesnelerin niteliği olarak algılanmaları, algılayanın anlığının etkileniş biçiminden başka bir şey olamaz (Denkel, 1998, s.45).

Locke'a göre dış dünyada renkler, sesler v.b. nitelikler yoktur. Yani bir nesnenin gerçek renginden söz edemeyiz. İkincil nitelikler nesnelere değildirler, fakat bunların nedenleri nesnelere aittir. Bu anlamda kimi güçler olarak nesnelere özgüdürler. İkincil nitelikler nitelik olarak algılayanın idelerinde varlık bulurlar, bu anlamda algılayana aittirler (Denkel, 1998, s. 46).

Duyularımız dış dünyayı olduğu gibi yansıtmazlar. Çünkü renkler, sesler, kokulardan oluşan bir dış dünya zaten yoktur, nesnelerin gerçek nitelikleri başkadır. Örneğin, nesne yüzeyinin molekül yapısına göre belirli dalga boyundaki ışığı emmek ve gerisini yansıtmak özelliğine sahiptir. Nesnenin yansıttığı belirli dalga boyundaki ışınlardır. Bu ışınlar göz sinirine çarptıklarında, beynin görme merkezine aktarılır ve bu aşamada renk deneyi dediğimiz olgu meydana gelir. Renk deneyi ve renk dediğimiz anlığın ve beynin ışıktan etkileniş biçimi veya belirli dalga boyundaki ışınları yorumlayış biçimidir. Renkler ve sesler yalnızca anlıkta var olurlar. Onlar tasarımlar dünyasına aittirler. O halde nesnelerin renklerle olan nedensel ilişkileri kimi dalga boylarındaki ışığı emmek ve gerisini yansıtmak yetileriyle ilgilidir. Locke'a göre, bu yeti "güç"tür. Bir nesnenin sahip olduğu bir güç ise o nesnenin bir özelliği olmasına karşın o nesnenin bir niteliği değildir.

Locke'a göre bu iki tür niteliklere bir üçüncü türü eklemek de mümkündür. İkincil nitelikler kadar gerçek olmakla beraber bunlar salt güçler olarak kabul edilmişlerdir. Örneğin, ateşin birincil nitelikleriyle mumda veya tebeşirde yeni bir renk ya da yoğunluk

doğurma gücü, bende daha önce duyulamadığım bir sıcaklık ya da yanma hissi üretme gücü kadar ateşin bir niteliğidir (Locke, 1996, s.105).

Sonuç olarak, Locke'un nesnelere ait üç tür nitelik kabul ettiğini görüyoruz. Birincisi, katılık, yer kaplama, şekil, hareket, durgunluk, sayı gibi biz algılasak da algılamasak da cisimlerde olan temel niteliklerdir. Cismin kendisinde olduğu biçimiyle bir ide açışım edinebiliriz, bunlara birincil nitelikler denir. İkincisi, cismin birincil niteliklere bağlı olarak onda bulunan ve bizde duyularımızdan herhangi birini özel biçimde etkileyerek bizde bir çok değişik ses, koku, tat v.b. ideleri üreten güçtür. Bu gücün ürettiği idelere de ikincil nitelikler denir. Üçüncüsü, cismin birincil niteliklerinin özel yapısına bağlı olarak onda bulunan ve başka bir cismin yapısında, şeklinde ve hareketinde değişme yaparak onun bizim duygularımızı eskisine göre değişik biçimde etkilemesini sağlayan güçtür. Örneğin, güneşte mumu ağartan ve ateşte kurşunu eriten bir güç vardır. Bunlara da genellikle güçler adı verilir (Locke, 1996, s.110).

Bileşik ideler

İdelerin yapıları bakımından ikinci türünü bileşik ideler oluşturmaktadır. Basit idelerin bir araya getirilmesinden, yani zihnin basit ideler üzerine gerçekleştirdiği çeşitli faaliyetler sonucu meydana gelirler. Basit ideleri edinirken zihnin pasif bileşik ideleri edinirken aktiftir (Mengüşoğlu, 1992, s.361). Yani birincileri alır, İkincileri üretir.

Anlık kendine özgü bir takım aktlarla (bağlama, birleştirme, karşılaştırma, soyutlama, v.b.) basit ideleri bir geçiş olarak işleyip bunlardan bileşik ideler yapar (Özlem, 1995, s.44). Locke'a göre bu faaliyet üç aşamada olmaktadır. Birinci aşama, birçok basit ideyi bir bileşik ide altında toplamak şeklinde olmaktadır. Bütün karmaşık ideler böyle yapılmaktadır. İkincisi; basit ya da karmaşık iki ideyi alıp onları bir tek ideye birleştirmeksizin ikisinin birlikte bir görünüşünü elde edecek biçimde yanyana getirmektir. Anlığın bu faaliyetinde kullanılan ideler kesinlikle birbirine karışmayıp kendi varlıklarını sürdürürler. Anlığın bu faaliyeti sonucu bağıntı (relation) fikirlerini elde eder. Üçüncü aşama, ideleri kendi gerçek varoluşlarında onlara eşlik eden bütün öteki idelerden ayırmaktır.

Bu faaliyete ise soyutlama (abstraction) denir. Anlık bütün genel ideleri böyle yapmaktadır (Locke, s.124). Locke'a göre anlık varlıklardan elde ettiği her ideyi onu ifade etmek için ayrı bir isim verir. Anlığın verdiği ideler sayıca sonsuz olduğu için onlara sonsuz sayıda isim bulmak gerekecekti. İşte anlığın bileşik ideleri oluşturmada kullandığı son faaliyet onu bu güçlükten kurtarmaktadır. Soyutlamada anlık, varlıktaki herhangi bir ideyi beraber bulunduğu diğer idelerden ayırır ve başka varlıklardaki benzer ideleri de kullanarak genel bir ideye ulaşır (Hacıkadıroğlu, 1995, s.144). Anlık bütün sahip olduğu ideleri aynı şekilde elde eder (Locke, 1996, s.132).

Locke'a göre anlığın yukarıda sözü edilen üç faaliyetle elde ettiği bileşik ideler sayıca sonsuz olmakla beraber onları başlıca üç gruba ayırmak mümkündür:

1. Moduslarla ilgili bileşik ideler
2. Cevherlerle ilgili bileşik ideler
3. Bağıntılarla ilgili bileşik ideler

Moduslar: Locke'a göre moduslar nasıl birleştirilmiş olurlarsa olsunlar kendiliklerinden var olma olasılığı taşımayan fakat cevherlere bağlı olarak var oldukları düşünülen, nitelikleri veya cevherlerin bazı geçici durumlarını ifade eden bileşik idelerdir.

Örneğin, “uzay” ve “zaman” tasarımları birer modusturlar. Uzay tasarımını biz görme ve dokunma duyularına dayanarak elde ederiz. Sayı ve zaman tasarımlarını da, tasarımların “ard arda oluşunu” bize yaşatan iç deneyin yardımıyla meydana getiririz (Gökberk, 1993, s.335) Ayrıca üçgen, minnet, darlık, cinayet v.b. kelimelerle isimlendirilen bileşik idelerde bu gruba dahildir (Locke, 1996, s.125).

Locke, moduslarla ilgili olan bileşik ideleri de kendi aralarında basit moduslarla ilgili olanlar ve karmaşık moduslarla ilgili olanlar şeklinde ikiye ayırmaktadır. Aynı basit idenin çeşitleri olan, başka hiçbir ideyle karışmayan bileşik ideler, basit moduslarla ilgili olan bileşik idelerdir. Örneğin, sadece sayı idesinden elde edilen düzine idesi basit modusla ilgili bir bileşik idedir. İkincisi, birçok türden basit idelerin bir karmaşık ide yapmak üzere bir araya gelerek birleşmesinden oluşanlardır. Zihnin renk ve şekil ile ilgili basit ideleri birleştirerek elde ettiği “güzellik” idesi karmaşık modusla ilgili bileşik ideye güzel bir örnektir (Locke, 1996, s.125).

Cevherlerle ilgili bileşik ideler; cisim ideleri kendiliklerinden var olan seçik tikel şeyleri temsil etmek üzere alınmış basit idelerin bileşimleridir. İnsan dış-duyum ve iç-duyumla dış dünyadaki varlıkların duyulur nitelikleri ve kendi anlığında olup biten faaliyetler hakkında birtakım idelere sahip olduğunda varlıkların bu niteliklerinin ve kendi zihninde faaliyetlerin nasıl var olduğunu araştırmaya başlar ve sonunda onların kendi başlarına var olamayacakları, onları ayakta tutan bir taşıyıcının olması gerektiği kanaatine varır (Çetin, 1995, s.59).

İnsanların genel olarak cevher adını verdikleri bu taşıyıcının ne olduğu konusunda bizim tam bir bilgimiz yoktur. Cevher dediğimiz şey, kendi kendilerine ayakta duramayacak olan varlıkların, varlıklarını devam ettirdiği varsayılan ama bilinmeyen taşıyıcısından başka bir şey değildir (Thilly, 1995, s.355). Görüldüğü gibi Locke cevheri “var olmak için başka birşeye ihtiyacı olmayan” anlamında değil, yalnızca varsayımsal bir taşıyıcı olarak kabul etmektedir.

Locke cevherin bilinmesi konusunda agnostik bir tavır takınmaktadır. Ancak bundan cevherin varlığını reddettiğini ve onu tamamıyla felsefenin konuları dışına çıkardığı manası çıkmaz (Çetin, 1995, s.60). Locke cevher hakkındaki bilgimizin bulanık olduğunu söylemekle birlikte onun varlığını asla inkâr etmediğini, kendisinin de madde ve ruhtan oluşmuş bir varlık olduğu için cevherin var olduğundan kendi varlığı kadar emin olduğunu belirtmektedir (Çetin, 1995, s.61).

Bileşik idelerimizin son grubunu bağıntı ile ilgili iddialarımız oluşturmaktadır. Zihin önce bir şeyi diğeri ile getirir ve ortaya koyar. Daha sonra onun dikkatini birinden diğere yöneltilir. Onlar arasında bağıntıyı belirler (Thilly, 1995, s.355). Zihin ideleri birbirleriyle karşılaştırarak onların arasında kurduğu bağıntılar gerçekte varlıkların özüne ait değildirler. Bağıntı ancak bir varlığa ait idenin başka bir varlığa ait olanla karşılaştırılması durumunda oluşmaktadır. Bununla birlikte bağıntı ideleri çoğu zaman varlıkların ken-

dilerinden elde edilen idelerden daha açıktır, zihindeki baba ve kardeş idelerinin insan idesinden daha açık olduğu gibi (Locke, 1996, s.210).

Locke'a göre her varlık diğer varlıklarla sonsuz sayıda bağıntı kurmaya elverişli şekildedir. Örneğin, bir insan aynı zamanda baba, oğul, kardeş, düşman, işçi, patron v.b. bağıntıya sahip olabilir. Bu nedenle insanların düşünce ve ifadelerinin büyük bir bölümünü bağıntı ideleri oluşturur (Locke, 1996, s.209).

Böylece idelerimizin kaynağının, türlerinin ve kapsamının, bilgimizin aletleri ya da gereçleriyle birlikte bir açıklamasını verdikten sonra bu konuyla sıkı bir bağlantı içerisinde olan idelerle sözcükler, yani soyut idelerle genel sözcükler arasındaki bağıntıdan (Locke, 1996, s.236). söz etmek uygun olacaktır.

İde ve sözcük arasındaki bağ

Locke, epistemoloji ile ilgili sorunların çoğunun dille ilgili sorunlar olduğunu görmüş, ona göre idelerle sözcükler arasında öylesine sıkı bir bağlantı bulunur ve soyut idelerimizle genel sözcükler arasında öyle değişmez bir bağıntı vardır ki, önce dilin doğasını, kullanımını incelemedikçe hepsi de önermelerden oluşan dilimizden açık ve seçik olarak söz etmek olanaksızdır (Locke, 1996, s.34). Bu yüzden Locke kitabının üçüncü kısmını bu konuya ayırmıştır.

Locke'a göre Tanrı insanı toplumsal bir varlık olarak yaratmış, ona hem kendi türünden olanlarla yaşama eğilimini vermiş, hem de toplumun en güçlü aracı ve ortak bağı olacak dili de vermiştir. Dil sözcüklerden oluşmaktadır ve sözcükler düşüncelerin ifade edilmiş biçimleridir (Copleston, 1989, s.144). İnsanlar doğaları itibarıyla sözcük adını verdiğimiz bu düzenli sesleri çıkaracak yapıdadır (Gökberk, 1993, s.236). Sözcükler düşüncelerin anlamlı bir şekilde ifade edilmelerine yaramaktadırlar. Fakat şunu da hemen belirtelim ki, sözcükler anlamsız olarak da kullanılabilirler. Örneğin, bir çocuk bir sözcüğü kafasındaki herhangi bir düşünceyi taşımaksızın bir papağan gibi öğrenip kullanabilir. Ama bu durumda sözcük manasız bir güdültüden başka bir şey değildir.

İnsan düşüncelerini başkalarına iletme ve başkalarının düşüncelerini öğrenmek için "duyulur" ortak ifadelerle ihtiyaç duymaktadır. Bu ihtiyaç da Locke'a göre sözcükler tarafından yerine getirilmektedir. Fakat nesnelere simgeleyen düşüncelerin kimileri nesnelere tarafından üretilirken kimileri de anlık tarafından oluşturulmaktadır. Bununla birlikte sözcüklerin tümü olarak kabulün neticesinde oluşmaktadır. Böylece bir insan düşüncesi bir Fransız ve bir İngiliz'in kafalarında aynı iken bu düşüncenin ifade biçimi Fransız'a *homme*, İngiliz'e ise *man* olarak görülmektedir. Değişik dillerde aynı düşüncelerin farklı ifade edilmesi gösteriyor ki Locke'a göre gerçekte düşüncenin kendisinde sözcükler ile simgelerin kullanımında farklılık vardır (Copleston, 1989, s.146).

Sonuç

Sonuç olarak, Locke metafiziksel iddiaları bir yana bırakarak, insan bilgisinin kaynağı, insan zihninin gücü ve sınırı ile ilgilenir. Locke bu konuya "doğuştan fikirler" düşüncesini eleştirerek başlamaktadır. "İnsan anlığı üzerine bir deneme" adlı eseri insan

bilgisinin kesinliği, kökeni ve genişliği hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca söz konusu eser bu konuda felsefe tarihi içerisinde en çok etkili olmuş eserlerden birisidir.

Locke felsefesine “doğuştan fikirler” düşüncesini eleştirerek başladığını görmekteyiz. Yeni doğanların, okumamış insanların doğuştan olduğu iddia edilen fikirler hakkında en küçük algılarının bulunmadığı meydana olduğundan; doğuştanlık taraftarları zihnin, bilincinde olmaksızın birtakım fikirlere sahip olabileceğini kabul etmek zorundadırlar. Fakat bir kavramın ruhta kazılı olarak bulunduğunu söylemek ve aynı zamanda ruhun bunun bilmediğini iddia etmek bu algıyı sırf bir yokluk derecesine indirgemektir. Fikirleri kazanmamız, onları ifade için kullanılan kelimeleri öğrenmemiz ve onların hakiki bağlantılarını anlamaya başlamamız zaman içerisinde derece derece olmaktadır. Bazı hakikatler üzerinde bütün insanların birleşmiş olmaları da bunların bizde doğuştan olduklarını kanıtlamaz. Çünkü kimse, onlardan söz edildiğini işitmeden önce bu hakikatleri bilemezler. Aynı şekilde Locke’u ahlaki prensiplerde ve vicdani hükümlerde de doğuştanlığı kabul etmediğini görmekteyiz. Çünkü bunların hükümleri de şartlara, şahıslara ve kültürlere göre değişmektedir.

Locke doğuştan fikirleri bu şekilde eleştirdikten sonra bütün bilgilerimizin temelini deneyi koymaktadır. Bütün fikirlerimizin kaynağı bütün bilgilerimizin temeli deneydir. Yani dış ve duyulur şeyler üzerine ve ruhumuzun iç işlemleri üzerinde yaptığımız gözlemlerdir. Dış şeyler için duyum, iç olgular için düşünme demektir ki zihinde bu iki prensibin birinden gelmeyen tek bir fikir yoktur.

Locke insanların düşünmeye başlamasının, duyumların bunun için malzeme vermesiyle, yani algılamaya başlamasıyla, birlikte başladığını savunmaktadır. Duyulardan gelen bir uyarı olmadan zihnin kör olması yani her türlü kavramdan yoksun olması Locke’a göre o kadar açıktır ki örneğin bir çocuk büyük bir adam oluncaya kadar geçen sürede siyah ve beyazdan başka bir renk göremeyeceği bir yerde tutulursa, bu çocukta kırmızı ve yeşil idelerinin oluşması imkansızdır. Locke’un bu akıl yürütmesi tüm fikirleri kapsayacak biçimde hatta doğuştancılara bel bağladıkları mantıksal ve matematiksel fikirlere kadar genişletilebilir. Çünkü konu ne olursa olsun “zihnin” bir şeyler yapabilmesi için başlangıçta bazı duyusal girdilerin olması gerekir. Yoksa zihin tümüyle boş ve gelişmemiş olarak kalacaktır. Bu itibarla Locke’da şunu görüyoruz ki bilginin sınırı duyum alanını aşamaz.

KAYNAKÇA

- Akarsu, B. (1998). *Felsefi terimler sözlüğü*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Avşar, T. (1992). *Düşünce tarihi*. İstanbul: BDS Yayınları.
- Ayer, A.J. (1998). *Dil doğruluk ve mantık*. (Çev. Vehbi Hacıkadiroğlu). İstanbul: Metis Yayınları.
- Buhr, M., Schroeder, A., Back, K. (1966). *Aydınlanma hareketi ve felsefesi*. (Çev. Veysel Atayman). İstanbul: Birim Basım.

- Capella, W. (1994). *Sokrates'ten önce felsefe*. (Çev. Oğuz Özügül). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Capleston, F. (1989). *Felsefe tarihi*. (Çev. Aziz Yardımlı). İstanbul: İdea Yayınları.
- Cevizci, A. (1996). *Felsefe sözlüğü*. İstanbul: Ekin Yayıncılık.
- Çetin, İ. (1995). *John Locke'da tanrı anlayışı*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Denkel, A. (1984). *Bilginin temelleri*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Denkel, A. (1997). *Düşünceler ve gerçekler*. İstanbul: Göçebe Yayınları.
- Denkel, A. (1998). *Nesne ve doğası*. İstanbul: Göçebe Yayınları.
- Gibson, J. (1960). *Locke's theory of knowledge and it's historical relations*. London: Cambridge University Press.
- Gökberk, M. (1993). *Felsefe tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Hacıkadiroğlu, V. (1985). *Bilgi felsefesi*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Hançerlioğlu, O. (1985). *Felsefe ansiklopedisi*. Cilt 1. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Haspers, J. (1988). *An introduction to philosophical analysis*. England: Prentice Hall Inc., Company.
- Heimsoeth, H. (1952) *Felsefenin temel prensipleri*. (Çev. Takiyettin Mengüşoğlu). İstanbul: Doğan Yayınlan.
- Lange, F. A. (1990). *Materyalizmin tarihi ve günümüzdeki anlamının eleştirisi*. Cilt 1, (Çev: Ahmet Arslan). Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Locke, J. (1996). *İnsan anlığı üzerine bir deneme*. (Çev. Vehbî Hacıkadiroğlu). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Mengüşoğlu, T. (1992). *Felsefeye giriş*. İstanbul: Doğu Batı Yayınevi.
- Özlem, D. (1995). *Felsefe ve doğa bilimleri*. İstanbul: İzmir Kitaplığı.
- Paksüt, F. (1982). *Platon ve Platon sonrası*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Russel, B. (1983). *Batı felsefe tarihi*. (Çev. Muammer Sencer). İstanbul: Say Yayınları.
- Thilly, F. (1995). *Felsefe tarihi*. (Çev. İbrahim Şener). İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- Ülken, H., Z. (1968). *Genel felsefe dersleri*. Ankara: A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Van A., E. (1994). *Bilgi teorisi ve mantık*. (Çev. Macit Gökberk). İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Weber, A. (1991). *Felsefe tarihi*. (Çev. H.Vehbi Eralp). İstanbul: Sosyal Yayınları.